

سیل برگردان نهاوند

شادروان دکتر عبدالله شهبازی

روز هفدهم از ماه شهریور سال هزار و سیصد و هفده هجری شمسی در تاریخ معاصر نهاوند به عنوان روزی تلخ و خسارت بار به یادماندنی است. فاجعه‌ی جاری شدن سیل در این روز و تخریب اماکن مسکونی و تجاری و کشته شدن بیش از هزار نفر^۱ از اهالی موجب دگرگونی‌های شگرفی در ساختار و بافت جمعیتی شهر شد. گستره‌ی تأثیرات این رویداد در عرصه‌ی زیست اجتماعی آن‌چنان عمیق بود که مبدأ تاریخ شفاهی عامه‌ی مردم شد. بسیاری از خانواده‌ها رویدادهای اجتماعی و خانوادگی خود را با بیان زمان اتفاق آن در سال لف (سیل) یا قبل و بعد از آن در بایگانی ذهن به خاطر سپردند.

۱- در مورد آمار کشته‌شدگان این فاجعه در مقاله‌ی «حوضه‌ی آبگیر و مخروطه‌افکنه‌ی باروداب» نوشته‌ی جناب آقای دکتر سیاوش شایان مندرج در فرهنگ‌ان شماره‌ی ۳ به نقل از لغت‌نامه‌ی دهخدا تعداد کشته‌شدگان نزدیک به هزار نفر ذکر می‌شود. در مصاحبه با سالخوردگان این رقم دو سه برابر بیش‌تر بیان شده است. آن‌چه مشخص است آن است که به دلیل نبودن آمارگیری دقیق در آن زمان، جمع شدن انبوه اجساد در غسل‌خانه‌ی اسبق شهر و بی‌نظمی کفن و دفن مردگان، که به وسیله‌ی دوستان و آشنایان میت صورت می‌گرفت رسیدن به رقم دقیق میسر نیست. اما با در نظر گرفتن وسعت تخریب و ساعت جاری شدن سیل، به نظر می‌رسد رقم ذکر شده توسط مرحوم دهخدا حداقل ممکن باشد.

نمایی از سیل بر گردان (افکاه) نهاوند (عکاس: امیر قانع)

از جمله مناطقی که با جاری شدن سیل آسیب جدی دید راسته‌ی میرزا آقا بود. مدرسه‌ی علمیه‌ی آیت‌الله آقای میرزا حجت، واقع در همین راسته، که قبل از این فاجعه، هدف تخریب قرار گرفته بود، بر اثر این سیل انهدامش شتاب گرفت و به وسیله‌ی رئیس وقت اداره‌ی فرهنگ (مینایی) حذف گردید. این بنای زیبا از زمان احداثش به وسیله‌ی محمود میرزا قاجار تا زمان تخریب، به عنوان حوزه‌ی علمیه، نقش و جایگاه مهمی داشت.

دیوارهای این بنا در آن شب هول‌انگیز سکوی نجات ده‌ها نفر از مردمی شد که تا صبح از هراس جان در فراز آن پناه برده بودند و با دیدگانی بی‌فروغ و بازمانده از ترس، شاهد یورش بی‌امان سیل و دست‌وپا زدن عزیزانی شدند که برای نجات در خیزاب‌های گل و لای تلاش می‌کردند.

صدای ترکیدن بغض در گلوی خفته‌ی سالمندانی که هنوز پس از گذشت چندین دهه، به مرور خاطرات آن شب سیاه می‌پردازند، دل را می‌لرزاند. با گذشت پاسی از غروب آفتاب، زمهریری زودرس هوای پاک و لطیف شهر یور را پس می‌راند. آسمانی که هر شب با ستارگان منجوق کاری می‌شد تیره می‌شود. آذرخشی در آسمان دیدگان را خیره می‌کند و در پی آن تندری سهمگین دل‌ها را می‌لرزاند و آن‌گاه بارش تند تگرگ و شدت باران دل‌ها را نگران باغ‌های انگور باروداب می‌سازد.

مردمی که ساعتی پیش با سمفونی دل‌انگیز نسیم باروداب در برخورد با سپیدارها و لاله‌عباسی‌ها به خواب می‌روند و شمیم دل‌نواز اطلسی‌ها و محبوبه‌ی شب رؤیای آنان را

عطر آگین می نماید، خواب و بیدار چشم به رفتار دگرگون زمین و آسمان می دوزند و نگران می شوند که چه حادثه‌ای در پیش است؟

نعره‌ی گوش خراش هیولایی از دور دست شنیده می شود. این غرش سهمناک، که هر دم واضح تر به گوش می رسد، موسیقی شبانه‌ی نسیم باروداب در هم می شکند و سیلاب با شتاب و بی رحمانه به سوی شهر سرازیر می شود. در آستانه‌ی دروازه‌ی گائیلگه به محله‌ی گلشن رو می نهد و قبل از رسیدن به «سرچشمه دعویی» از کوچه‌ی «فتاحیان» به پائین سرازیر می شود و در اندک زمانی کوچه‌ی سیدان، ذکایی، راسته‌ی میرزا آقا، کوچه‌ی آقا نور و محله‌ی چهارباغ را در بر می گیرد. آب گل آلود از مقبره (محل فاطمیه‌ی کنونی) بالاتر می آید و به نزدیکی چهارسوق (بازار) می رسد. هیولای هزار سر، در هر برزن این شهر بی دفاع، سنگرهای دیوار خشتی و گلی را یکی پس از دیگری فرو می ریزد و در فتح هرسنگر، بسیاری از همشهریان خواب و بیدار را به کام مرگ روانه می کند.

شهر در سرمای ناباورانه و سیاهی و تاریکی قهر مهتاب، شاهد تلاش مادرانی است که در جست و جوی فرزند، شجاعانه به سیلاب تن می دهند و ناظر پندرانی است که شتابزده متکایی را به جای قنذاق نوزاد در بغل می فشردند و در زیر آوار دیوار آشنای کوچه در بستری از گل می آرامند.

مردم رسته از کام سیل به سوی محله‌های امن روی می آورند. بخشی از جمعیت، سرتا پا گل آلود، به حمام گلشن رو می آورند تا گل و لای تن را بر آب دهند و زدایش

زنگار روح را به گذر زمان واگذار کنند. خزینه‌ی بزرگ این گرمابه در اندک زمانی انباشته از گل و لای می‌گردد.

در آن شب هراس‌انگیز صدای تازیانه‌ی سیل بر پیکر شهر و بر مردمان، تا صبح به گوش می‌رسد. صدایی که پژواک آن را می‌توان در دل‌های خسته‌ی سالمندان، در دیوارها و فضای راسته‌ی میرزا آقا و محله‌های مجاور آن شنید. در درازنای آن شب، افسانه‌ی دردمندی، تعزیت و بی‌پناهی انسان در سینه‌ی مردمان این شهر، به گستره‌ی هزار و یک شب ریشه می‌دواند.

سیل نه تنها شهر را در ماتم مرگ صدها نفر عزادار می‌کند، که به فرهنگ شهر نیز لطمات جدی وارد می‌سازد و چه بسیار آثار معماری و کهنی که بر اثر این سیل ویرانگر از بین می‌رود و چه بسیار اسناد تاریخی و اشیای عتیقه‌ای که در گرداب سیل محو می‌شود.

محله‌هایی که از سیل آسیب می‌بینند از زمره محله‌های کهن شهرند. در پستو خانه‌های آن محلات و در اندرون صندوق‌ها کتاب‌ها و یا سندهائی که هویت ما را فریاد می‌زدند، یافت می‌شدند و صدافسوس که در جریان این حادثه از بین می‌روند. از جمله این ضایعات می‌توان به از بین رفتن آثار آیت‌الله میرزا آقا؛ یعنی شرحی بر «اسفار» صدرالمؤمنین، حاشیه‌ای بر کتاب «المواقف» قاضی عضدالدین ایجی و «کنز العرفان» فاضل مقداد اشاره نمود.^۱

۱- زندگی‌نامه‌ی آیت‌الله آقا میرزا آقا، شمس‌الدین سیدان، فرهنگان شماره‌ی ۳، ص ۱۷۷

بعد از وقوع سیل خانمان برانداز، با تدبیر مسئولین وقت طرح احداث سیل برگردان (لنگاه) در حاشیه‌ی شهر به اجرا در می‌آید، به طوری که، از مدخل ورودی مخروطه افکنه‌ی باروداب، کانالی در حاشیه‌ی شهر حفر می‌شود و تا گوشه‌ی هفت آسیاب امتداد می‌یابد و از آن جا، بعد از تغییر مسیر، در نزدیکی پل ظفرالسلطان به رودخانه‌ی گاماسیاب متصل می‌شود.

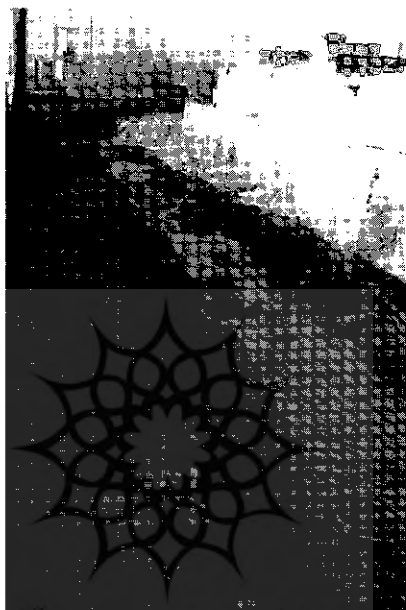
مسیر این کانال در زمان احداث، همان طور که اشاره شد، در حاشیه و در خارج از محدوده‌ی شهر است و از جلو دروازه‌ی گائیلگا، راسته‌ی میرزا آقا و محله‌ی امیرزاده (درب شیخ) می‌گذرد و در واقع خندقی در شهر پی ریخته می‌شود که به صورت کمربندی موجب ایمنی شهر می‌گردد.^۱ این کانال به عرض ۱۵ تا ۲۰ متر و عمق ۲ تا ۵ متر، از هنگام حفر تاکنون، مردم شهر را از تهاجم سیلاب‌ها مصون نگاه می‌دارد.

بعد از حفر کانال، طی گذشت سالیان، اندک اندک هراس مردم از سیل کم‌تر می‌شود، به طوری که هنگام جاری شدن سیلاب، کودکان روی دیواره‌های سیل برگردان به تماشای جوش و خروش سیل می‌نشستند، تا این که سیل بعدی رخ می‌دهد.

سی و اندی سال پس از سیل ۱۳۱۷، در بعد از ظهر یک روز گرم مردادماه، به دنبال رعد و برق و بارش کوتاه مدت تگرگ، سیلاب دگر بار به طور جدی شهر را مورد تهدید قرار می‌دهد و با نفوذ در دیواره‌ی سیل برگردان، در مدخل ورودی به شهر،

۲- برای اطلاع از چگونگی حفر سیل برگردان به مقاله‌ی «کندوکاوی در معماری نهند» فرهنگان ۱۶ مراجعه شود.

نزدیک غسل‌خانه‌ی اسبق و با سرازیر شدن از برخی پل‌ها؛ از جمله پل اصلی شهر، به خیابان‌ها و کوچه‌ها سرازیر می‌شود و تعدادی از منازل و مغازه‌ها را، خصوصاً در خیابان اصلی شهر، مورد تهاجم قرار می‌دهد.

نمایی از سیل برگردان (لفگاه) نهاوند. (عکس از امیرقانع)

شهروندانی که تجربه‌ی سخت سیل ۱۳۱۷ را پشت سر گذاشته بودند بیش‌تر نگران می‌شوند و با اضطراب به جوش و خروش آب نگاه می‌کنند. در جریان این سیل در شهر یک نفر کشته می‌شود. ناکافی بودن این خندق ایمنی، در آن سال‌ها زنگ خطر را به صدا در می‌آورد و چاره‌جویی برای سیل برگردان مناسب را هشدار می‌دهد، هرچند به این هشدار توجه نمی‌شود!

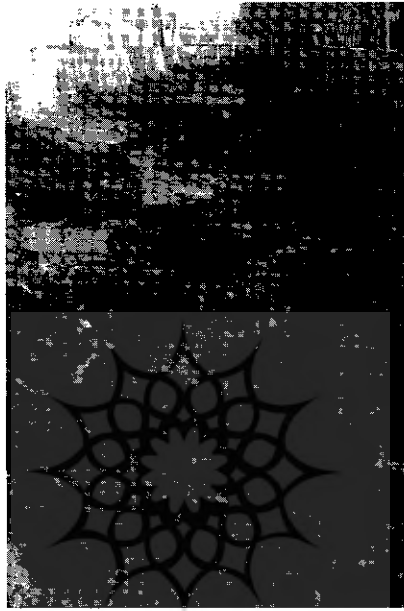
شهر از زمان حفر سیل برگردان موجود، بزرگ و بزرگ تر می شود. سیل برگردانی که در هنگام حفر در حاشیه ی شهر قرار داشت و اکنون در مرکز شهر قرار گرفته و در میانه ی شهر موجب بروز مشکلاتی شده است، به طوری که هر روز، بیش تر از پیش، خود را نمایان می سازد. این معضلات موجب شده است که این ترعه ی نجات بخش در منظر برخی از شهروندان چون هیولایی وحشتناک جلوه کند. برخی از این مشکلات را فهرست وار ملاحظه خواهید کرد.

از ابتدای مسیر سیل برگردان در داخل شهر، متأسفانه فاضلاب های منازل، مستقیم و غیرمستقیم، از طریق جدول ها به داخل آن ریخته می شوند. با لوله کشی آب شهر در دهه ی چهل، آب بسیاری از قنات ها و چشمه هایی که قبلاً جهت شرب منازل مورد استفاده قرار می گرفتند به سیل برگردان هدایت می شوند. برای مثال می توان از آب چشمه ی ابدال، چشمه ی سیدان، مرن حاج آقا تراب، چشمه ی دعویی (گلشن)، آب امامزاده، کهریزهای (کاه ریز) مختلف و ... نام برد.

این آب ها به آب قنات قرقره و گرجیان و سراب باروداب نیز اضافه می شوند. به این ترتیب همواره مقدار زیادی آب زلال در سیل برگردان جاری است. به رغم این حجم زیاد آب، به دلیل اضافه شدن فاضلاب ها، گاه مایعی سیاه رنگ و بدبو خصوصاً در فصولی که بارندگی وجود ندارد، در سیل برگردان جاری می شود که از نظر اشاعه ی آلودگی محیط زیست بسیار خطرناک است.

رشد درختچه ها و نزارها نیز موجب راکد شدن آب در برخی از مناطق می شود و بوی بسیار بد و متعفن فاضلاب ها را دوچندان می کند. در نواحی پل بیمارستان، حسن آباد، پل آهنی و پل کمربندی این بو تقریباً همیشه فضای اطراف خود را آلوده

می‌کند و رشد حشرات موذی، از قبیل انواع مگس، پشه خاکی، سوسک و حیواناتی مانند موش را به دنبال دارد که بهداشت منازل مسکونی اطراف را مورد تهدید جدی قرار می‌دهد.

نمای دیگری از سیل برگردان (عکس از امیر قانع)

وجود چنین کانال وسیعی در مرکز شهر موجب شده است که برخی از شهروندان زباله‌های خانگی و ساختمانی خود را نیز در آنجا تخلیه کنند. در دهانه‌ی بسیاری از پل‌ها و کناره‌ی دیوارهای این معبر، انبوه این زباله‌ها همیشه به چشم می‌خورند. حجم این زباله‌ها در گذر زمان موجب شده است که در برخی از مناطق سیل برگردان یک تا دو متر از عمق آن پر شود.

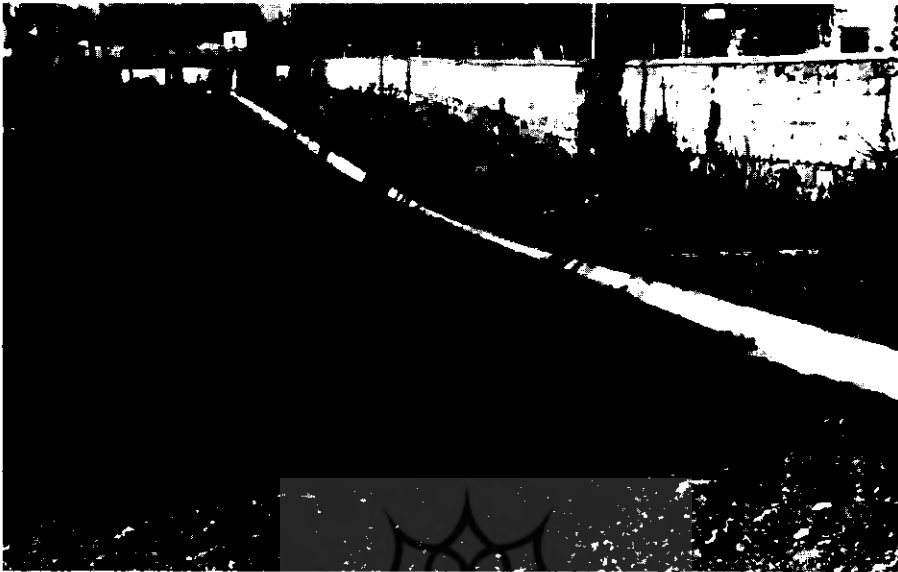
به طور خلاصه وضعیت کنونی سیل برگردان مشکلات زیر را برای شهروندان پدید آورده است:

۱- رشد گیاهان و درختچه‌ها و ریختن زباله‌ها و نخاله‌های ساختمانی در مسیر سیل برگردان، خصوصاً در دهانه‌ی پل‌ها می‌تواند در هنگام جاری شدن سیلاب‌های بزرگ دوره‌ای خطرناک شود.^۱ برای نمونه می‌توان به چگونگی جاری شدن سیل در سال ۱۳۴۹ توجه نمود.

۲- جاری شدن فاضلاب‌ها در مسیر سیل برگردان و ایجاد آب‌های راکد از نظر بهداشت محیط زیست مشکل آفرین شده است. آب‌های راکد کانون‌های متعددی برای شیوع انواع بیماری‌های عفونی و انگلی‌اند. وجود بیش از صد‌ها واحد مسکونی در مجاورت سیل برگردان و بیش از ده واحد آموزشی بزرگ پیرامون آن اهمیت توجه جدی به این مسئله را دوچندان می‌سازد.

۳- وجود کانالی با این عرض در طول شهر، که ضمن انباشته شدن از زباله و نخاله‌های ساختمانی، در وسط فاضلاب جاری می‌شود، چهره‌ی شهر را زشت نموده است. در حالی که برعکس، همین سیل برگردان می‌تواند بر زیبایی شهر بیفزاید و این در صورتی عملی است که ظرفیت‌های بالقوه‌ی این مکان را از نظر زیباسازی بشناسیم و با سامان‌دهی آن، چهره‌ی شهر را از شرق تا غرب متحول کنیم. این باوری بلند پروازانه و دور از انتظار نیست و بی‌شک اگر زیباسازی و سامان‌دهی این معبر در دستور کار قرار گیرد، نهادند می‌تواند به یکی از زیباترین شهرهای منطقه تبدیل شود.

۱- برای اطلاعات بیشتر تر و توضیحات دقیق و مستند، به مقاله‌ی بسیار ارزشمند «مخروطه‌افکنه‌ی باروداد و حوضه‌ی آبگیر» اثر استاد ارجمند جناب آقای دکتر سیاوش شایان در فرهنگان شماره‌ی ۳ مراجعه شود.

دو نمای دیگر از سیل برگردان نهاوند (عکس از امیر قانع)

برای سامان‌دهی سیل‌برگردان چه باید کرد؟

به نظر می‌رسد قبل از انجام هر اقدامی در جهت زیباسازی و یا سامان‌دهی سیل‌برگردان باید طرحی کلان و راهبردی (استراتژیک) پریخت تا هر اقدامی که صورت می‌پذیرد در جهت و هم‌سو با آن باشد. از آنجایی که سیل‌برگردان همواره در معرض جاری شدن سیلاب قرار دارد، هرگونه سرمایه‌گذاری و هزینه کردن برای آن اگر بدون مطالعه باشد قابل دفاع نیست و با یک سیلاب همه‌ی تلاش‌ها بی‌نتیجه می‌ماند و تمامی زحمات و هزینه‌های انجام شده به هدر می‌رود.

در پی‌ریزی این اقدام بنیادین، جست‌وجوی راهکارهای عملی برای تغییر مسیر سیل‌برگردان می‌تواند گره‌گشا باشد؛ از جمله نگاه مجدد به طرح «نیمه‌ی شعبان»^۱ و درک اهمیت آن راه حلی برای این معضل خواهد بود. برای درک ارتباط طرح نیمه‌ی شعبان با بحث انحراف مسیر مخروط افکنه‌ی باروداب توجه به بند سه هدف‌های اختصاصی ایجاد آبراه نیمه‌ی شعبان ضروری است.

در این بند یکی از هدف‌های طرح چنین بیان شده است «جمع‌آوری و پخش سیلاب‌های ناشی از سیل‌های متداول در ارتفاعات شرقی و تزریق آن سیلاب‌ها در اراضی دشت‌های مناطق شرقی دره‌ی نهاوند با استفاده از این آبراه»^۲ هم‌چنین در این طرح منطقه‌ی باروداب یکی از مناطق شش‌گانه‌ای است که ایجاد دریاچه‌ای به مساحت حداقل ده هکتار در آن پیش‌بینی شده است.^۳

۱ - رجوع شود به مقاله‌ی «طرح نیمه‌ی شعبان» مندرج در صفحات ۳۴-۹ فصل‌نامه‌ی فرهنگان، شماره‌ی ۵، پاییز ۱۳۷۹، به قلم استاد ارجمند جناب آقای دکتر اسماعیل شهبازی
 ۲ - طرح آبراه نیمه‌ی شعبان، فرهنگان شماره‌ی ۵، ص ۱۹
 ۱ - همان ص ۲۵

با عملیاتی کردن این طرح نه تنها می‌توان مسیر سیلاب‌های مخروط‌افکنه‌ی باروداب را منحرف نمود بلکه می‌توان روستاهای جهان‌آباد، کوهانی و هم‌چنین منطقه‌ی شاطرآباد و تأسیسات ایجاد شده در حاشیه‌ی جاده کمربندی را از خطر سیل دور ساخت.

نکته‌ی دیگر این که اگر مسیر سیل‌برگردان از داخل شهر منحرف شود فضای بسیار مناسبی برای زیباسازی شهر حاصل می‌گردد. از جمله می‌توان با مسدود کردن فاضلاب‌ها و با استفاده از آب قنات‌هایی که در آن جریان دارد با احداث آب‌نماها و فضای سبز، زمین‌های ورزشی و محل بازی‌های کودکان، به شهر جلوه‌ای زیبا بخشید. نمونه‌ی ایجاد این تأسیسات و فضا سازی را می‌توان در حاشیه‌ی رودخانه‌ی زاینده‌رود اصفهان دید.

در عین حال اگر بخواهیم کاربری فعلی سیل‌برگردان حفظ شود، باید آن را به طور وسیع و اساسی لایروبی کنیم. باید دهانه‌ی پل‌ها پاک شود و در مورد ساختمان برخی از پل‌ها، که خود می‌تواند عاملی برای سرریز شدن سیلاب‌ها گردد، تصمیم مقتضی گرفته شود و مطالعات جدی در مورد سرپوشیده کردن سیل‌برگردان صورت پذیرد. در هر صورت تا پی‌ریزی طرحی اساسی برای سامان‌دهی سیل‌برگردان، اقدامات ضروری زیر برای ایمن سازی شهر از خطر سیلاب و رفع مشکلات بهداشتی پیش‌نهاد می‌شود:

۱- لایروبی مسیر و جمع‌آوری زباله و نخاله‌های ساختمانی

۲- پاک‌سازی دهانه‌های پل

۳ - ترمیم شکاف‌های دیواره‌ی سیل‌برگردان ، که در اثر ورود بولدوزر به مسیر ایجاد شده است.

۴ - چاره اندیشی جدی برای مسدود کردن فاضلاب‌هایی که مستقیم و یا غیرمستقیم به سیل برگردان منتهی می‌شوند. توجه داشته باشیم آلاینده‌های موجود و فاضلاب‌ها علاوه بر آلودگی و تهدید سلامت شهروندان ، موجب آلودگی آب گاماسیاب و تغییر در اکوسیستم آن می‌شود.

در دو سال اخیر اقداماتی جهت سامان‌دهی سیل‌برگردان شروع شده است . از جمله کانالی را به عرض دو متر و عمق حدود نیم‌متر از کنار پل قلعه‌ی حسنخانی تا نزدیکی پل آهنی با بلوک سیمانی در وسط سیل‌برگردان ساخته‌اند، به طوری که در طول مسیر ، آب فاضلاب‌ها و قنات‌ها توسط ترعه‌های کوچکی به عرض نیم‌متر از کنار دیواره به درون آن (کانال) هدایت می‌شود.

این اقدام موجب خشک شدن فضای دو سوی کانال شده و بوی بد ناشی از راکد شدن آب را تا حد بسیار زیادی از بین برده است. گرچه این اقدام نشانگر عزم مسئولین در سامان‌دهی سیل‌برگردان است و جای تشکر و تقدیر دارد، اما به نظر می‌رسد در پی‌ریزی این طرح احتمال وقوع سیلاب‌های دوره‌ای پیش‌بینی نشده است و در صورت وقوع یک سیلاب این تأسیسات تخریب می‌شوند و یا زیر گل و لای دفن می‌گردند . کاستی دیگر این اقدام، سامان ندادن به وضعیت فاضلاب‌هاست.

در پایان یادآور می‌شود پی انداختن طرحی جامع برای سامان‌دهی این سیل‌برگردان منوط به آن است که از تمامی صاحب‌نظران و کارشناسان نهادی و غیرنهادی استفاده شود.

پیش‌نهاد می‌کنم در کنار همایش‌های سالانه‌ی نهادشناسی، همایشی با عنوان «سامان‌دهی سیل‌برگردان» با فراخوان مقالات برگزار شود تا بدین وسیله از نظرات تمامی نهادی‌های مقیم و مهاجر بهره‌مند شدیم.

ضمناً در کنار این همایش، که در شهریورماه برگزار می‌گردد، شبی را برای بیان خاطرات سیل شهریور هزار و سیصد و هفده اختصاص دهیم تا ناگفته‌های آن شب هول‌انگیز را همه بشنوند و مکتوب سازند.

ساختن یادمانی برای کشته‌شدگان سیل ۱۳۱۷ در محل گورستان اسبق شهر، که در بخشی از آن میدانی ایجاد شده است، می‌تواند یاد هم‌شهریان بی‌پناهی را که در آن شب

سرد شهریور ماه معصومانه جان سپردند، جاودانه سازد.